

The role and performance of the Tudeh Party in the 30th of Tir Uprising in 1331

Kourosh Salari*, **Parvin Ghodsizad****

Manijeh Sadri***

Abstract

The uprising of 30 Tir 1952 is one of the important events in contemporary Iranian history, which occurred following the resignation of Mohammad Mossadegh as Prime Minister and the coming to power of Ahmad Qavam. In this historical event, some have emphasized the role of the Tudeh Party in this uprising and have linked the victory of the uprising to the Tudeh Party. This article aims to examine the real role of the Tudeh Party in the 30th of Tir Uprising using first-hand documents and sources and to answer the question: What role did the Tudeh Party play in this uprising? Did the Tudeh party have an influential presence in the 30th of Tir uprising, as is said, or was it merely a false claim by the Tudeh party? The findings indicate that the leadership of the Tudeh Party did not play a central role in the uprising, and that the National Society for Combating Colonialism, a front organization of the Tudeh Party, issued a statement without the party's knowledge or guidance, calling on political parties and activists to unite and calling for the formation of a united anti-colonial front. On 30 Tir, she joined the people in pursuit of power to benefit from the fruits of the uprising, which was on the verge of victory.

* Ph.D. Candidate, Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran, kourosh_salari@yahoo.com

** Assistant Professor, Department of Contemporary Islam, Encyclopedia islamica Foundation, Tehran, Iran (Corresponding Author), g.pary@yahoo.com

*** Assistant Professor, Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran, manijeh_sadri@yahoo.com

Date received: 25/09/2024, Date of acceptance: 12/04/2025

Keywords: Oil industry nationalization movement, 30th of Tir Uprising, Tudeh Party of Iran, Mohammad Mossadegh, Ahmad Qavam.

Introduction

With the establishment of the National Front of Iran under the leadership of Mohammad Mosaddegh, a rival emerged to the Tudeh Party, which saw itself as the representative of the lower social classes in the struggle for Iran's political and economic liberation. Thus, the party found itself facing a genuine popular movement that, independent of Iran's communist movement, managed to outpace the Tudeh Party in attracting opponents of the regime.

The competition between the National Front and the Tudeh Party intensified, especially during the Mossadegh government, when the National Front, in addition to attracting millions of people, was able to attract intellectuals and even a group of workers. In fact, the National Front, by doing so, attracted people whom the Tudeh Party considered exclusive to itself. During Mossadegh's first term as prime minister, the Tudeh Party did not fully and openly support his government because there was no such instruction in the policy dictated by Moscow, and at times it even showed hostility. The masses, as an influential force alongside national and religious forces, could have played a significant role in the people's victory against the British colonialists, who were themselves working against them. Why were they merely neutral observers? But what happened when they entered the scene on 30 Tir? As the party leaders claimed, were they really organized, active, and participated in the 30 Tir uprising in a proper manner? What was their goal on that day? The present research is based on the political memoirs of the leaders of the Tudeh Party, Tudeh and non-Tudeh publications, and published documents in order to provide an appropriate answer to the questions raised.

Materials & Method

The research method is library-based, conducted in a descriptive-analytical manner, relying on credible sources, publications, and documents related to the research topic.

Discussion and Result

The present study examines the role of the Tudeh Party members in the uprising of July 21, 1952 (30 Tir 1331), exploring the extent to which they contributed to its

victory, as they have claimed. The July 21 uprising marked a turning point in Dr. Mosaddegh's government, succeeding due to widespread public support for him. The Tudeh Party claimed to have been the primary organizer of the uprising and to have played a decisive role in its triumph. However, the findings of this research indicate that while Tudeh members did participate in the uprising, contrary to their claims, they did not act as the vanguard but rather joined the movement in the wake of the people.

Two key points regarding the party's involvement on July 21 are significant: First, the party's leadership played no role in the uprising; instead, it was the party's rank and file—specifically, members of the National Society for Struggle Against Colonialism—who spontaneously joined the people in support of Mosaddegh by distributing pro-Mosaddegh leaflets, without any directive or guidance from the leadership. The second point concerns the motivation behind the participation of Tudeh members (particularly those from the Society for Struggle Against Colonialism), which was to capitalize on the people's victory and gain political dominance. They aligned themselves with the masses only after signs of the people's triumph became evident. Moreover, the presence of crowds in the streets provided an opportunity for Tudeh members to chant anti-American slogans and join forces with nationalists in the struggle against imperialism.

Conclusion

The movement to nationalize the oil industry and the 30th of Tir uprising were a true test for the Tudeh Party leadership apparatus, to show its true nature. In more than a decade of activity in the Iranian political arena and claiming to be a popular organization, the party took clear steps in contradiction to national demands during the movement. The factional differences within the leadership led to the party's strategic policy towards the Mossadegh government being misguided, and as a result, it lost the opportunity to stand with the people. In the 30th of Tir uprising, the party leadership's claim that they invited the masses to attend this day was not true, and the masses who joined the people did so spontaneously and without guidance from the party leadership. Unlike the people, who acted intelligently and quickly and changed the course of political developments, they followed the people on the 30th of Tir and sought to benefit from the fruits of the people's victory with political goals and dominance over affairs. The party's passive performance was rooted in dependence on foreigners and the intellectual constraints of the leadership apparatus

on the one hand, and losing the political arena to its rival (the National Front) and profiteering and taking advantage of opportunities (in its proximity to Qavam) on the other. Therefore, the party's attempt to participate in the uprising, despite its efforts and the realities, did not bear fruit, and the nature of this non-national organization became increasingly apparent to the people.

Bibliography

- Amir Khosravi, Babak (1996), *An Inside Look at the Role of the Iranian Tudeh Party (Criticism of Nouredine Kianouri Memoirs)*, Tehran: Ettelaat.
- Arsanjani, Hassan (1987) *Political Notes*, Tehran: Hirmand.
- Ashraf Nazari, Ali and Attarzadeh, Behzad (Summer 2012) "Theory of Resource Mobilization and Explanation of Collective Action in the 30 Tir Uprising of 1951" *Islamic Revolution Research*, (1), 29-70
- Avansian, Ardeshir (1999), *Political Memoirs*, edited by Ali Dehbashi, Tehran: Shahab Saqeb and Sokhan
- Documents and Viewpoints* (1988), Tehran: Tudeh Party of Iran.
- Documents from the Uprising of 30 Tir 1331* (2003) Tehran: Presidential Documents Center.
- Eskandari, Iraj (1999), *Political Memoirs*, edited by Ali Dehbashi, Tehran: Elmi..
- Fateh, Mustafa (1979), *Fifty Years of Iranian Oil*, Tehran: Payam.
- Javanshir, F.M. (1970) *The Experience of 28 Mordad: A Look at the History of the Movement for Nationalizing Iranian Oil*, Tehran: Tudeh Party of Iran.
- Kambakhsh, Abdolsamad (1988), *A Brief History of the Iranian Labor Movement*, Tehran: Tudeh Party of Iran.
- Kashani, Mahmoud (1970), *Uprising of the Muslim Nation of Iran, July 30, 1952*.
- Keshavarz, Fereydoun (2000) *Political Memoirs*, edited by Ali Dehbashi, Tehran: Abi.
- Kianuri, Nouredin (1993) *Memoirs of Nouredin Kianuri*, Tehran Ettelaat.
- Khalili, Ahmad (2008) "The gentleman knew Qavam more than anyone else," *Yadavar*, 1 (2), 39-44.
- Khamei, Anvar (1993) *Political Memoirs*, Tehran: Gofar.
- Maki, Hossein (1987) *The events of 30th of Tir 1331*, Tehran: Elmi.
- Mehraban, Rasoul (1982), *Corners of Contemporary Iranian History*, Germany: Attarod.
- Mehregan, Heydar (1988) "A view on the history of the oil nationalization movement in Iran and the role of the Iranian Mass Party in this movement," *Documents and Views*, Tehran: Iranian Mass Party.
- Mossadegh, Mohammad (1986) *Memoirs and Thoughts of Dr. Mohammad Mossadegh*, Tehran: Elmi.

231 Abstract

- Movahed, Mohammad Ali (1999), *The Disturbed Dream of Oil: Dr. Mossadegh and the National Movement of Iran*, Vol. 1, Tehran: Karnameh.
- Nejati, Gholamreza (1998) *Mossadegh, Years of Struggle and Resistance*, Tehran: Rasa.
- Naraqi, Ehsan (2008), "Returning Mossadegh was a mistake," *Yadavar*, *ibid.*
- Oil Documents* (1955) Tehran: Pouyan
- Pouria, Arsalan (2017), *Mossadegh and the Tudeh Party's Career*, Tehran: Qoqnos.
- Rouhani, Fouad (1973) *History of the Nationalization of the Iranian Oil Industry*, Tehran: Pocket Books Joint Stock Company.
- Sajjadi, Reza (2008) "I escaped from the hands of the people," *Yadavar*, *ibid.*, 118-122.
- Samiei, Ahmad (2008), "The reasons for Mossadegh's resignation must be sought in her herself," *Yadavar*, *ibid.*, 95-100.
- Takmil Homayoun, Nasser (2008), "The Quwam of the Modernist Call" *Yadavar*, *ibid.*, 83-87.
- The Left in Iran According to SAVAK Documents: Youth Organization of the Tudeh Party* (2000), Book 9, Tehran: Center for the Study of Historical Documents of the Ministry of Intelligence.
- Taleh, Houshang (2009) *Day of the 30th of Tir, Baharestan Square*, Langrud: Samarkand.
- The past is the light of the future* (1976), Tehran: Jami.
- Walters, Vernon (1980), *Mossadegh-Harriman Negotiations*, translated by Shams al-Din Amir Alaie, Tehran: Mitra.
- Yousefizadeh, Mohammad Ali (2008), "30 Tir was the only product of the declaration," *Yadavar*, *ibid.*, 101-104.
- Zabih, Sepehr (1999), *Iran during the Mossadegh era: The Roots of the Revolution*, translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi, Tehran: Ataei Publications.

Newspapers

- Adineh (instead of Shahbaz), (September 7, 1952), number 300. *Akharin Nabard* (December 15, 1951), No. 17.
- Bakhtar Emrouz* (July 21, 1952) No. 859.
- (July 18, 1952), No. 865.
- (July 19, 1952) No. 866.
- (July 31, 1952) No. 867.
- Besoye Ayandhe* (October 20, 1990), No. 121.
- (December 8, 1940) No. 174.
- (18 Aribehesh 1330) No. 265.
- (May 14, 1951), No. 269.
- (May 15, 1951) No. 270.
- (May 19, 1951) No. 273.

- (August 13, 1951) No. 342.
----- (January 15, 1951) No. 466.
Ettelaat. (June 12, 1952), No. 7824.
----- (July 14, 1331) No. 7849.
----- (July 15, 1952) No. 7850.
----- (July 18, 1952) No. 7853.
----- (July 21, 1952) No. 7854.
----- (July 23, 1331) No. 7857.
----- (July 26, 1331) No. 7860.
----- (July 18, 1952) No. 7861.
Farman Tarikh (instead of the promise of the future), (December 12, 1955), No. 60.
Hezb mellat Iran (July 19, 1952), No. 86.
Dej (27 Tir 1331), No. 609.
--- (July 19, 1952) No. 610.
--- (July 10, 1952) No. 611.
--- (July 31, 1952) No. 612.
--- (August 1, 1952) No. 613.
Navid Ayandeh (March 20, 1990) No. 14.
----- (March 20, 1990) No. 15.
----- (March 18, 1940) No. 228.
----- (July 15, 1952) No. 607.
----- (July 16, 1952) No. 608.
Shahbaz (December 14, 1951) No. 95.
---(July 16, 1952), No. 265.
--- (July 18, 1952) No. 266.
--- (July 19, 1952) No. [267].
Kayhan (July 18, 1952), No. 2759.

Thesis

- Fardousiyan, Hamidreza (2000-2001). The Political Thought and Governing Method of Dr. Mohammad Mosaddegh. Supervisor: Sadegh Zibakalam; Advisor: Naser Takmil Homayoun.

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱

کوروش سالاری*

پروین قدسی زاد**، منیژه صدری***

چکیده

قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱، از رخداد‌های مهم تاریخ معاصر ایران است که در پی استعفای محمد مصدق از نخست‌وزیری و روی کار آمدن احمد قوام به وقوع پیوست. در این واقعه تاریخی برخی به نقش حزب توده در این قیام تأکید کرده و پیروزی قیام را به حزب توده پیوند داده‌اند. این نوشتار بر آن است نقش واقعی حزب توده در قیام سی تیر را با استفاده از اسناد و منابع دست اول مورد بررسی قرار داده و به این پرسش پاسخ بدهد که حزب توده در این قیام چه نقشی داشته است؟ آیا آن گونه که گفته می‌شود توده ای‌ها در قیام سی تیر حضوری تأثیر گذار داشتند یا صرفاً ادعای واهی از سوی حزب توده بوده است؟ یافته‌ها گویای آن است که رهبری حزب توده نقشی محوری در قیام نداشته و جمعیت ملی مبارزه با استعمار پوششی حزب توده بدون آگاهی حزب یا دریافت رهنمودی از سوی آن اعلامیه ای را منتشر کرد و احزاب و فعالان سیاسی را به اتحاد فرا خواند و خواهان تشکیل جبهه واحد ضد استعمار شد. در سی تیر نیز در پی سودای قدرت به مردم پیوست تا از ثمره قیام که در آستانه پیروزی بود، بهره ببرد.

کلیدواژه‌ها: جنبش ملی شدن صنعت نفت، قیام سی تیر، حزب توده ایران، محمد مصدق، احمد قوام.

* دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران،
kourosh_salari@yahoo.com

** استادیار گروه اسلام معاصر، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
g.pary@yahoo.com

*** استادیار گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران،
manijeh_sadri@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳

۱. مقدمه

با تاسیس حزب توده ایران در مهر ۱۳۲۰ به عنوان حزبی منسجم و سازمان‌یافته، جنبش کمونیستی در ایران تا سالیان متممادی به جریانی تاثیر گذار و نسبتاً پایدار تبدیل شد. بنیانگذاران حزب از روشنفکران و دانش‌آموختگان اروپا بودند و از جنبش‌های چپ اروپا الهام گرفته بودند. حزب توده در آغاز بی‌آنکه ماهیت اصلی‌اش را بروز دهد، به عنوان حزبی ملی از بهبود وضع زندگی کارگران و محرومان پشتیبانی کرد و این امر سبب گرایش بسیاری از روشنفکران به آن شد. تشکیلات منسجم و فعال حزب و نیز حضور برخی از اعضای آن در مجلس و ارتش در پیشبرد اهداف و گسترش شعبه‌ها و شمار اعضای مؤثر بود. بعدها در سال ۱۳۲۸، با تشکیل جبهه ملی ایران به رهبری محمد مصدق، رقیبی برای حزب توده به وجود آمد که خود را نماینده طبقات پایین اجتماع در مبارزه برای رهایی سیاسی و اقتصادی ایران می‌دانست. بدین ترتیب حزب با نهضتی مردمی واقعی مواجه شد که مستقل از جنبش کمونیستی ایران توانست در جذب مخالفان رژیم از حزب توده پیشی بگیرد.

رقابت جبهه ملی و حزب توده به ویژه در دولت مصدق هنگامی شدت گرفت که جبهه ملی افزون بر جذب میلیون‌ها تن توانست روشنفکران و حتی گروهی از کارگران را به سوی خود جلب کند. در واقع جبهه ملی با این کار به جذب افرادی پرداخت که حزب توده آنها را منحصر به خود می‌دانست. در دوره اول نخست‌وزیری مصدق، حزب توده از دولت او پشتیبانی کامل و آشکار نکرد زیرا در سیاست دیکته شده از سوی مسکو چنین دستورالعملی نبود و در بعضی مواقع نیز دشمنی ورزید. توده ای‌ها به عنوان نیرویی تاثیر گذار در کنار نیروهای ملی و مذهبی می‌توانستند بر ضد استعمار انگلیسی‌ها که خود نیز بر ضد آنان فعالیت می‌کردند، سهمی درخور در پیروزی مردم داشته باشند، از چه رو صرفاً نظاره‌گری بی‌طرف بودند؟ اما چه شد که در سی تیر وارد صحنه شدند؟ آیا طبق ادعای سران حزب، آنها واقعا سازمان یافته، فعال و به گونه‌ای شایسته در قیام سی تیر شرکت کردند؟ هدف آنها در این روز چه بود؟ پژوهش حاضر مستند بر خاطرات سیاسی سران حزب توده، نشریه‌های توده ای و غیر توده ای و اسناد منتشر شده است تا از این رهگذر پاسخی درخور به پرسش‌های طرح شده داده شود.

۲. پیشینه پژوهش

به رغم اهمیت موضوع، اثری مستقل در باب نقش حزب توده در واقعه سی تیر یافت نشد. در پژوهش‌های صورت گرفته عمدتاً به قیام سی تیر و نقش حزب توده در پرتو حکومت دکتر مصدق و کودتای ۲۸ مرداد پرداخته شده است. ظاهراً برای پژوهشگران تاریخ معاصر، بی‌عملی رهبری حزب توده در قیام سی تیر و چرایی آن سوال برانگیز نبوده است. پژوهش‌هایی در ارتباط با نقش نیروهای مذهبی در قیام سی تیر صورت گرفته اما به نقش توده‌ای‌ها که جنبش چپ را نمایندگی می‌کردند، پرداخته نشده است. در برخی از آثار نیز که با محوریت قیام سی تیر نگاشته شده‌اند، عملکرد حزب توده در حاشیه قرار گرفته است. برای نمونه در مقاله «نظریه‌ی بسیج منابع و تبیین کنش جمعی در قیام سی تیر سال ۱۳۳۱»^۱ به صورت موجز نقش حزب توده در بستر این واقعه روایت شده و به رغم آنکه موضوع مقاله در باره بسیج منابع است، به بی‌عملی رهبری حزب در بسیج توده‌ای‌ها و حمایت از قیام مردمی توجهی نشده است. در آثاری چون *روز سی تیر میدان بهارستان*^۲، نیز از یک منظر به واقعه پرداخته شده و صرفاً مبارزه حزب پان ایرانیست و شاخه دانش آموزی آن در دبیرستان البرز را وجهه نظر قرار داده، یا *قیام سی ام تیر ۱۳۳۱*^۳، که صرفاً شرحی است از رخدادهای دوره حکومت مصدق و سیر وقایع در سی تیر. در پایان نامه‌ای نیز با عنوان *اندیشه سیاسی و روش حکومت دکتر محمد مصدق*^۴، فصل هفتم به «وقایع سی ام تیر ۱۳۳۱» اختصاص یافته که گزارشی سطحی و بدون کنکاش در مورد نقش نیروهای سیاسی در قیام است.

در این میان در کتاب *نظر از درون به نقش حزب توده ایران*^۵، اثر بابک امیر خسروی، که خود در دوره جنبش ملی توده‌ای بود، مبحثی به نقش توده‌ای‌ها در قیام اختصاص یافته که تحلیلی در خور ارائه شده است. اما مولف واکاوی ماجرای شرکت توده‌ای‌ها در قیام را عمدتاً از یک جنبه و از منظر نقد کیانوری بررسی کرده و صرفاً در پی ارائه دیدگاههای ضد و نقیض او بوده است.

۳. دولت محمد مصدق

موضوع ملی کردن نفت عملاً از اواخر دهه ۱۳۲۰ش محور اساسی برای فعالان ملی‌گرا بود تا در مقابل استبداد داخلی و استعمار خارجی جنبشی را پدید بیاورند. این جنبش با کنشگری گروهی از ملیون به تشکیل جبهه ملی ایران و سپس به نخست‌وزیری محمد

مصدق در اردیبهشت ۱۳۳۰ منجر شد. دولت مصدق برآیند این جنبش بود که با دو برنامه اجرای قانون ملی شدن صنعت نفت و اصلاح قانون انتخابات مجلس و شهرداری، در پی تحقق آمال جنبش برآمد و از آن پس بود که قانون توجه مردم به نخست‌وزیر و فعالیت‌های خیابانی متمرکز شد.

دولت در مسیر اجرای قانون ملی شدن صنعت نفت^۶، در حوزه داخلی و عرصه خارجی سختی‌های فراوان پیش رو داشت. کانون‌های قدرت در داخل چون دربار، مجلس و حزب توده ایران که به رغم غیر قانونی شدن در سال ۱۳۲۷ همچنان با قدرت فعالیت می‌کرد از یک سو، و تکاپوی بریتانیا برای سلطه مجدد بر نفت ایران از سوی دیگر، دولت را با تنش‌های سیاسی و حقوقی مواجه کرد. اقدام‌های ایذایی بریتانیا و شرکت نفت انگلیس و ایران^۷، مهمترین معضل دولت به شمار می‌رفت که در صدد بود افزون بر قطع نفوذ اقتصادی بریتانیا، نفوذ سیاسی آن را نیز از میان بردارد و این امر مشکلات دولت را در دو عرصه داخلی و خارجی دو چندان کرد. بحرانهایی که از سوی دربار و حزب توده در دوره کوتاه دولت مصدق رخ داد، دست اندازهای جدی سیاسی به همراه داشت. به رغم این بحرانها، دولت در عرصه خارجی موفق شد حقوق ملت را اعاده و دست بریتانیا را از مهمترین منبع ثروت کشور قطع کند. اما عرصه داخلی همچنان پرتنش باقی ماند. درخواست مصدق برای احراز سمت وزارت جنگ و حق انتصاب رئیس ستاد ارتش و فرماندهان نیروهای سه‌گانه، که مخالفت شاه را در پی داشت، مصدق را وادار به استعفا کرد. سقوط دولت مصدق و نخست‌وزیری احمد قوام، یکی از وقایع مهم تاریخ معاصر را رقم زد.

قوام که به گفته ارسنجانی (۱۳۶۶: ۳۶) به دلیل «ضعف مفرط مزاج، قدرت مقاومت» دیگر «قوام‌السلطنه سال ۱۳۲۴» نبود و نمی‌توانست فردی مناسب برای این لحظه‌های سخت باشد، از همان آغاز با صدور اعلامیه‌ای شدیدالحن، تغییر بنیادین شیوه‌ها را اعلام کرد. اعلامیه که با لحنی آرام و دوستانه شروع شده بود در انتها لحن تند و تهدید آمیز به خود گرفت و مخالفان را به محاکمه در محکمه‌های انقلابی و پیامدهای سخت وعده داد^۸. این اعلامیه به منزله پایان عمر سیاسی وی بود. خبر استعفای مصدق، نخست‌وزیر شدن قوام و پخش اعلامیه کوبنده‌اش با واکنش مردم روبرو گردید. بازار تهران تعطیل شد و مقاومت مردم شکل گرفت. آیت‌الله کاشانی نیز در پاسخ اعلامیه قوام به مقابله با او

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کورش سالاری و دیگران) ۲۳۷

برخاست و مردم را به مقاومت در برابر او دعوت کرد (اطلاعات، ۱۳۳۱: ش ۷، ۷۸۶۱، ۵، ۷؛ کیهان، ۱۳۳۱: ش ۲۷۵۹، ۷؛ نجاتی، ۱۳۷۷: ج ۱، ۴۳۹-۴۳۷).

احزاب جبهه ملی و روزنامه‌های وابسته به آنان مردم را به مبارزه و حمایت از مصدق فرا خواندند. روزنامه *باختر/امروز* که در واقع ترجمان نهضت ملی بود، بر مبارزه مردم تا قطع دست بیگانگان از امور سیاسی و اقتصادی تاکید کرد (باختر امروز، ۱۳۳۱: ش ۸۶۵، ۱) تظاهرات در اعتراض به کناره‌گیری مصدق و نخست‌وزیری قوام منحصر به تهران نبود و سراسر کشور را فرا گرفت. در آبادان و دیگر شهرهای خوزستان مردم دست از کار کشیده و کارگران تاسیسات نفتی اعتصاب کردند. کاشانی مردم را به جهاد اکبر در مقابل بیگانگان دعوت کرد (باختر امروز، ۱۳۳۱، ش ۸۶۵: ۱، ش ۸۶۶: ۷، ۱؛ حزب ملت ایران، ۱۳۳۱: ش ۸۶، ۱). بدینگونه واقعه سی تیر به وقوع پیوست. واقعه ای که در آن مردم نقش آفرینان اصلی بودند و با مقاومتشان باردیگر مصدق را به قدرت بازگرداندند. اما در این میان توده ای ها این پیروزی را به خود نسبت دادند و نقش خود را برجسته کردند. هدف اصلی این نوشتار بررسی صحت و سقم این ادعا است. اما پیش از پرداختن به چگونگی آن، ضرورت دارد ارزیابی حزب توده از دولت مصدق واکاوی شود و نگره و نظرگاه آن از تشکیل دولت مصدق تا واقعه سی تیر روشن گردد.

۴. دولت مصدق از نظرگاه حزب توده

مصدق در فضای دو قطبی که پس از پایان جنگ جهانی دوم در پهنه سیاسی جهان بوجود آمد، به زمامداری رسید. پدیده دو قطبی شدن جهان به شرق و غرب در دوران جنگ سرد و گسترش قلمرو سیاسی و جغرافیایی هر یک از دو قطب، عامل تنش در اوضاع سیاسی جهان بود و این پدیده در ایران با پیروی حزب توده از حزب کمونیست شوروی و اتخاذ مواضع ضد امپریالیستی پیش می رفت و همین امر جامعه سیاسی ایران را در معرض آسیب قرار داد. حزب توده وارث حزب کمونیست ایران و سرسپرده شوروی بود و اولین و اصولی ترین وظیفه اش، حفظ منافع شوروی و پیروی از مواضع و دیدگاههای آن درباره مسائل تئوریک و نیز امور بین المللی بود. توده ای ها معتقد بودند تحولات سیاسی ایران بازتاب رقابت ذاتی میان اعضای دو اردوگاه امپریالیسم جهانی (آمریکا و انگلیس) است و دولت هایی که پس از سقوط فرقه دموکرات آذربایجان بر سر کار آمدند حافظ منافع آمریکا و انگلیس بودند (کامبخش، ۱۳۶۰: ۱۸۲، ۱۷۲-۱۷۰) رویکرد حزب در برابر دولت

مصدق نیز نمونه ای از این سیاست بود. زمانی که مبارزه مردم برای اعاده حیثیت و حاکمیت ملی در اوج خود بود و چگونگی کنش احزاب سیاسی می توانست در موفقیت پایدار آن سهمی درخور داشته باشد، حزب توده در برابر مصدق موضعی خصمانه گرفت (بسوی آینده، ۱۳۳۰: ش ۲۶۵، ۱).

جنبش ملی شدن صنعت نفت، سنجشی بر اندیشه و رفتار حزب توده بود. حزب در اصالت جنبش و ماهیت آن برای رهایی از استعمار خارجی تردید کرد و بر خلاف جریان که می رفت منافع و حیثیت ملی را اعاده کند، ایستاد. توده ایها وحدت نظری با ملی گراها در مورد ملی کردن صنعت نفت نداشتند و بر الغای قرارداد نفت جنوب پای می فشردند. آنان ملی شدن را صرفاً با کوتاه کردن دست انگلیسی ها از منابع نفتی ایران تعریف می کردند و وسعت نگاه مردم را نمی دیدند و از دریچه تنگ ایدئولوژی مسایل ملی را می کاویدند (نوید آینده، ۱۳۲۹: ش ۱۴، ۴، ۱، ش ۱۵، ۶، ۱، ش ۲۲۸، ۴؛ بسوی آینده، ۱۳۳۰: ش ۲۷۰، ۱، ش ۲۷۳، ۱). طرح این شعار به این دلیل بود که ملی شدن نفت در سراسر کشور مانع واگذاری نفت شمال به شوروی می شد که پیش تر در دولت محمد ساعد (۱۳۲۳ش) با آن مخالفت شده بود. آنها دادن امتیاز به شوروی را برای کشور مفید می دانستند و مدعی بودند اصولاً کشور سوسیالیستی نمی تواند استعمارگر باشد (آوانسیان، ۱۳۷۸: ۲۹۹). توده ای ها با این امید که بعدها روسها نفت شمال را در اختیار بگیرند، منافع ملی را نادیده گرفتند و در برابر جنبش ایستادند^۹. حزب بعدها تاخیر در پذیرش شعار ملی شدن نفت را «نقص بزرگی» دانست و به اشتباه خود اعتراف کرد (مهرگان، ۱۳۶۰: ۱۹۵).

حزب توده خود را رهبر خود خوانده مردم می دانست و از آنجا که سودای کسب قدرت داشت، مدعی بود فقط او قدرت رهبری و توان بسیج کردن مردم را دارد. از همین رو جبهه ملی را که بخشی از جامعه را با خود همراه کرده و در راه ملی کردن صنعت نفت و استقلال اقتصادی و اعاده حاکمیت ملی می کوشید، به چشم رقیب می دید و یکی از موانع تفاهم و اتحاد با جبهه را «دعوی آن به سرکردگی جنبش» می دانست (کامبخش، ۱۳۶۰: ۱۸۸). بنابراین نه تنها با رقیب در مسیر اعتلای جنبش همگرایی نمی کرد بل تضعیف آن را امری ضروری می دید. بر پایه چنین نگرشی، با قرار دادن دولت مصدق در جبهه مقابل یعنی پایگاه آمریکا و اینکه مصدق عنصری وابسته و متکی به امپریالیسم آمریکا است، می خواست دولت را در برابر مردم قرار دهد و وجهه مردمی آن را زیر سوال ببرد.

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کورش سالاری و دیگران) ۲۳۹

با اینهمه حزب مدعی بود در ماه های نخست زمامداری مصدق، از دولت پشتیبانی کرده و تا واقعه ۲۳ تیر ۱۳۳۰، در پیشبرد جنبش همراهی کرده است (جوانشیر، ۱۳۵۹: ۱۴۵، ۱۳۵). این در حالی است که در همان زمان مصدق را «سازشکار» و «ضد ملی» می خواند و دولت را متهم به «خیانت» می کرد (بسوی آینده، ۱۳۳۰: ش ۳۴۲، ۱). این دوگانگی در سیاست حزب، ناشی از اختلاف جناحی و دودستگی در میان رهبری حزب بود که از آغاز تشکیل دولت مصدق در میان رهبران آن به وجود آمد. پس از غیر قانونی شدن حزب توده در سال ۱۳۲۷، گروهی از رهبران حزب زندانی و گروهی دیگر مهاجرت کردند این امر سبب شد دستگاه رهبری به دو جناح تقسیم شود. اختلاف دو جناح اقلیت و اکثریت در جنبش مردم برای کسب استقلال اقتصادی و نیز دوره دولت مصدق نمود بیشتری یافت. موضع گیری خصمانه جناح اکثریت در ارزیابی دولت مصدق در پیروی از سیاستهای آمریکا بر دیدگاه جناح اقلیت غلبه داشت و از همین رو تناقض در نظر و عمل حزب، فرصت مناسب در همراهی توده مردم را از بین برد. اختلافهای رهبری بعدها در پلنوم چهارم حزب که در تیر ۱۳۳۶ برگزار گردید، روشن شد. جناح اقلیت که در راس آنان کیانوری بود، از مواضع ضد امپریالیستی مصدق حمایت می کرد و در مقابل جناح تندرو مخالف به رهبری قاسمی، مصدق را «عامل سیاست آمریکا» می دانست. این دودستگی مانع از آن شد تا سیاست یگانه ای در برابر دولت و جنبش مردمی اتخاذ گردد (اسناد و دیدگاه ها، ۱۳۶۰: ۳۸۰-۳۷۵، ۳۲۰؛ جوانشیر، ۱۳۵۹: ۱۴۶-۱۴۵).

واقعه ۲۳ تیر ۱۳۳۰، که حزب توده مدعی است تا پیش از آن پشتیبان دولت بوده، به بهانه بزرگداشت سالگرد اعتصاب کارگران صنعت نفت علیه شرکت نفت انگلیس و ایران در سال ۱۳۲۵ بر پا شد. اما در واقع تظاهرات در اعتراض به ورود ویلیام اورل هریمن^۱ به ایران و ایجاد آشوب خیابانی برای تضعیف هر چه بیشتر دولت بود. حزب ارتباط تظاهرات با ورود هریمن به ایران را انکار کرد و آن را تصادفی دانست، انکار حزب در حالی بود که توده ای ها در تظاهرات شعار مرگ بر هریمن سر می دادند (کیانوری، ۱۳۷۲: ۲۲۲-۲۱۹؛ مهربان، ۱۳۶۱: ۳۰۸-۳۱۱). حزب با برپایی این تظاهرات کوشید از سازش هریمن و جبهه ملی جلوگیری کند و در قطعنامه ای که در همان روز صادر شد بر «طرد میانجی گری امپریالیسم آمریکا» تاکید کرد (جوانشیر، ۱۳۵۹: ۱۴۳). سرکوب تظاهرات شکاف میان حزب توده با دولت را عمیق تر کرد و رویارویی های دیگر به تضاد میان آن با دولت دامن زد. در این دوره حزب می خواست افزون بر مشکلاتی که دولت در رفع مشکلات اقتصادی

کشور در پی قطع جریان نفت داشت و معضلات و پیچیدگیهای اجرای ملی شدن نفت که دولت در عرصه بین‌المللی با آن درگیر بود، با برپایی تظاهرات و میتینگهای متعدد مانند ۱۴ آذر ۱۳۳۰^{۱۱} و برگزاری ۲۰۰ اعتصاب، ناآرامی و آشوب در جامعه را تشدید کرده و هرچه بیشتر بر مشکلات متعدد دولت بیفزاید (کامبخش، ۱۳۶۰: ۱۹۱). در پی آن نیز نشریه‌های وابسته به حزب توده با هجمه‌های تند علیه دولت فضا را هرچه بیشتر متشنج می‌کردند. آنها یاران مصدق و سیاستهای دولت را در هر زمینه از انتخاب فرماندار، برگزاری انتخابات تا برنامه‌های اقتصادی آن می‌کوبیدند (فرمان تاریخ (به جای نوید آزادی)، ۱۳۳۰: ش ۶۰، ۱؛ شهباز، ۱۳۳۰: ش ۹۵، ۱-۲؛ آخرین نبرد، ۱۳۳۰: ش ۱۷، ۱). حزب توده تا قیام سی تیر ۱۳۳۱ این شیوه را در پیش گرفت و در چارچوب نگرش جزم‌گرایانه در ماهیت جنبش و دولت تفسیرها و ارزیابی‌های اشتباهی کرد که بعدها ماهیت این اشتباه‌ها را «چپ روی، سکتاریسم و دنباله روی» دانست (اسناد و دیدگاهها، ۱۳۶۰: ۳۷۵).

۵. عملکرد حزب توده از ۲۵ تا ۳۰ تیر ۱۳۳۱

حزب توده در این دوره از آزادی عملی که پیش از غیرقانونی شدن در سال ۱۳۲۷ داشت، برخوردار نبود و در سایه سازمان‌های پوششی چون جمعیت ملی مبارزه با استعمار و انجمن جوانان دموکرات که در ظاهر ارتباطی با حزب نداشتند، فعالیت می‌کرد. چپ‌گرایی تندروانه بخش بزرگی از حزب و صیانت از منافع شوروی، به مبارزه با آمریکا و امپریالیسم غرب محوریت داده بود که آن را به جنبش‌های ملی نیز تعمیم می‌داد. حزب برای پیشبرد اهدافش جبهه ملی و مصدق را در پایگاه آمریکا تعریف می‌کرد و در نشریه‌های خود هر روز آن را بازتاب می‌داد تا مرز خود با دولت را هر چه بیشتر آشکار کند. این رویه از آغاز زمامداری مصدق سیاست اصلی حزب در قبال دولت بود و زمانی که مصدق تشکیل دولتش را در دوره دوم مشروط به واگذاری اختیارات از سوی مجلس کرد، نشریه‌های حزب این اختیارات را در جهت تامین منافع مردم تلقی نکردند و آبشخور تصمیم‌های دولت را سیاستهای آمریکا دانستند. از نظر توده‌ای‌ها، مصدق هم‌ردیف کسانی چون حاجعلی رزم‌آرا و احمد قوام بود که به پایگاه طبقه استثمارگر تعلق داشتند و منافعی که آنها را با منافع ملی در تعارض بود (نوید آینده، ۱۳۳۱: ش ۶۰۷، ۱، ش ۶۰۸، ۱). بی‌اعتنایی حزب توده به استعفای مصدق و انتخاب قوام به نخست‌وزیری ناشی از همین استدلال بود که تفاوتی میان آن دو نمی‌دید و رفتن یکی و آمدن دیگری را به «زد و

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کورش سالاری و دیگران) ۲۴۱

خورد جناحین هیئت حاکمه «فرو می کاست (دژ، ۱۳۳۱: ش ۶۰۹، ۱). توده ای ها با بررسی سیاستهای داخلی و خارجی دولت مصدق، ارزیابی های غیرواقعی و عجیب از دولت پانزده ماهه او ارائه کردند و مدعی شدند مصدق در تبعیت و سازش با آمریکا «هرگز نمی خواست نفت ایران به دست ملت ایران اداره شود» و روی کار آمدن قوام نتیجه ضربه دولت جبهه ملی به جنبش مردم بوده است. حزب با این رویکرد سیاست خارجی دولت را ناموفق ارزیابی کرد و «تامین استقلال ایران» را زمانی محقق دانست که نفوذ امپریالیستها قطع شود و مناسبات دوستانه با شوروی برقرار و تجارت با آن گسترش یابد. توده ای ها همواره منافع ملی را با نزدیک شدن به شوروی و تامین منافع آن پیوند می زدند و آن دو را همدیگر یکدیگر قرار می دادند. در حل مسئله نفت نیز حزب با نادیده انگاشتن خواسته مردم بر ملی شدن صنعت نفت و تامین استقلال اقتصادی کشور، همچنان دولت را به کوتاهی در قطع دست انگلیسی ها از نفت جنوب متهم می کرد و خواهان حذف ماده هفت قانون ملی شدن نفت بود که مطابق آن خریداران سابق نفت از جمله شرکت سابق نفت انگلیس و ایران می توانستند نفت ایران را خریداری کنند (شهباز، ۱۳۳۱: ش ۲۶۵، ۴، ش ۲۶۶، ۴-۲).

در فاصله ۲۵ تا ۳۰ تیر که دولت مصدق در قدرت نبود، توده ای ها با مرور سیاستهای دولت مصدق و طرح اتهام هایی مانند بسط نفوذ آمریکا با قبول کمک نظامی و ابقای کارشناسان نظامی و پذیرش اصل چهارم ترومن، وارد کردن لطمه های شدید به «پیشروترین مبارزان ضد استعمار ایران» که مرادشان اعضای حزب بود، تاکید مکرر بر قتل هواداران توده در وقایع ۱۴ تیر، ۲۳ آذر و ۸ فروردین، عملاً در جبهه دشمنان مصدق قرار داشتند. در حالی که بخش بزرگی از جامعه پشتیبان دولت بودند و استعفای مصدق را بر نمی تابیدند، نشریه های توده ای از هر روزنه ای و با هر حربه ای خواه سیاسی و اقتصادی با نادیده گرفتن اقدامات مثبت دولت، بر طبل دشمنی می نواختند. آنان با انتشار فهرستی از هزینه کردهای دولت بابت پذیرایی از اعضای موسسه های بین المللی، آن را در مقابل اقدام دولت مبنی بر افزایش مالیاتهای غیر مستقیم، افزایش قیمت قند و شکر، و درخواست خرید اوراق قرضه ملی قرار داده و به شدت به سیاستهای اقتصادی دولت تاختند (دژ، ۱۳۳۱: ش ۶۰۹، ۱؛ شهباز، ۱۳۳۱: ش ۲۶۵، ۱، ۳). توده ای ها قوام را نیز از همان منظر امپریالیستی و گسترش دادن نفوذ آمریکا می نواختند و او را «فرمان بر صدیق آمریکائیان» می خواندند و هر دوی آنان یعنی مصدق و قوام را تامین کننده اغراض سیاسی

و اقتصادی آمریکا که خواهان گرفتن سهم از منابع نفتی ایران بود، می دانستند (آدینه (به جای شهباز)، ۱۳۳۱: ش ۳۰۰، ۳، ۷).

با اینهمه توده ای ها به رغم موضع خصمانه با جبهه ملی و شخص مصدق، پس از روی کار آمدن دولت قوام خواستار اتحاد و تشکیل جبهه واحد شدند و از گردانندگان جبهه ملی و مصدق و کاشانی خواستند به این جبهه ملحق شوند. درخواستی این چنین به روشنی از دوگانگی و تضاد مشی سیاسی توده ایها حکایت داشت. از یک سو جبهه ملی و دولت مصدق را به همراهی با آمریکا و انگلیس و خیانت به جنبش متهم می کردند و از سوی دیگر از آنان می خواستند زیر لوای حزب برای مبارزه با دربار و مجلس و دولت قوام گرد هم بیایند. در اعلامیه جمعیت ملی مبارزه با استعمار مبنی بر تشکیل جبهه واحد ضد استعمار که سه روز پس از استعفای مصدق منتشر شد، بر سه خواسته تاکید شده بود: نخست سقوط دولت قوام؛ دوم تامین حداقل آزادیهای دموکراتیک چون لغو حکومت نظامی، فعالیت آزادانه احزاب، تامین آزادی انتخابات با تشکیل سازمانهای مشترک نظارت ملی بر امر انتخابات، پایان دادن به مداخله های دربار و ارتش در امور کشور؛ و خواسته سوم اخراج کارشناسان آمریکایی از ارتش و اداره های دولتی و لغو قراردادهای اسارت بار آشکار و پنهان (شهباز، ۱۳۳۱: ش ۲۶۶، ۴، ۱).

این اعلامیه که در شهباز ترجمان جمعیت ملی مبارزه با استعمار، در ۲۸ تیر یعنی یک روز پس از انتشار اعلامیه تهدید آمیز قوام منتشر شد، نخستین واکنش توده ای ها در برابر سقوط دولت مصدق و آغاز زمامداری قوام بود. اعلامیه بدون رهنمود مشخصی مبنی بر شرکت در تظاهرات سی تیر بود. دو نشریه شهباز و دژ که با توقیف نشریه های بسوی آینده، آخرین نبرد، و نوید آینده، دیدگاه های توده ای ها را به جامعه منتقل می کردند، اعلامیه را تا سی تیر بازتاب دادند و خواهان پیوستن تشکل های سیاسی به جبهه واحد ضد استعمار شدند. توده ای ها که در انتظار پاسخ احزاب و گروههای سیاسی بی تاب بودند، پاسخی از سوی آنان دریافت نکردند. در مقابل حزب ایران بدون توجه به خواسته حزب توده از تشکل های سیاسی دعوت کرد تا جبهه مشترکی را برای خنثی کردن تحرکات ضد ملی تشکیل بدهند (شهباز، ۱۳۳۱: ش [۲۶۷]، ۳؛ دژ، ۱۳۳۱: ش ۶۱۰، ۱، ش ۶۱۱، ۱؛ امیرخسروی، ۱۳۷۵: ۳۱۹).

با آنکه درخواست حزب توده برای اتحاد ملی از سوی احزاب و تشکل های سیاسی با استقبال روبرو نشد، اما کاشانی در مصاحبه اش در ۲۹ تیر رویکرد مثبتی نسبت به این

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کوروش سالاری و دیگران) ۲۴۳

درخواست داشت و بی آنکه نامی از حزب توده ببرد از اتحاد مردم در مبارزه با استعمار استقبال و تاکید کرد اقدام هر جمعیتی را در این باب «با صمیم قلب می پذیریم» (باختر امروز، ۱۳۳۱: ش ۸۶۷، ۶، ۱). در این میان تنها واکنش عملی به خواسته توده ای ها، از سوی تعدادی از کارگران انبار چای سازمان برنامه، چیت سازی تهران، سیلو، کارخانه سیمان، راه آهن، و چند سازمان دیگر بود که با تائید اعلامیه جمعیت ملی مبارزه با استعمار و در پشتیبانی از این خواسته، به ابتکار خودشان از ۲۹ تیر به مدت ۴۸ ساعت اعلام اعتصاب کردند (دژ، ۱۳۳۱: ش ۱، ۶۱۱؛ گذشته چراغ راه آینده است، ۱۳۵۵: ۵۹۸).

واقعیت این بود که توده ای ها فرصت همراهی با نیروهای مترقی ملی را از دست داده بودند و زمانی که مردم برای رسیدن به هدف مبارزه می کردند، آنها در ایجاد موانع و سنگ اندازی بر سر راه جنبش از هیچ کاری کوتاهی نکردند. پس از استعفای مصدق و روی کار آمدن قوام در سردرگمی بسر می بردند. با اینهمه مردم به رغم شتاب گونه بودن تحول سیاسی در این چند روز، هوشیارانه در شهرهای مختلف در اعتراض به آن واکنش صریح و روشنی داشتند و با تعطیل کردن کسب و کار و تحصن در تلگرافخانه به حمایت از مصدق پرداختند و خواهان بازگشت او به قدرت شدند. اعتصاب های عمومی و تظاهرات به درگیری های گسترده ای میان مردم با نیروهای نظامی منجر شد و در پی آن نمایندگان نهضت ملی در مجلس روز سی تیر را تعطیل و اعتصاب عمومی اعلام کردند (باختر امروز، ۱۳۳۱: ش ۷، ۳، ۱، ش ۸۶۶؛ امیرخسروی، ۱۳۷۵: ۳۱۹-۳۱۸).

با توجه به قدرت حزب در سازماندهی و بسیج نیروها، انتظار می رفت توده ای ها در این برهه حساس در کنار مردم در سرنگونی قوام نقشی موثر ایفا کنند. حزب بارها در دوره حکومت مصدق با برپایی تظاهرات و اعتصابات در تضعیف دولت کوشیده بود و حال که روی کار آمدن قوام را «کودتای خائنانه انگلیس» می دانست و شعار وحدت می داد (شهباز، ۱۳۳۱: ش [۲۶۷]، ۴) می بایست در همگرایی با کنشگران سیاسی در میان صفوف مردم می ایستاد.

برای نشان دادن شمای واقعی از حضور توده ای ها در روز سی تیر، گفتنی است در این روز آنها نه به عنوان رهبر که به دنبال مردم در صحنه حاضر شدند. پس از مدتها بی اعتنایی و بی تفاوتی در برابر رخدادها، سرانجام در این روز تعدادی از توده ای ها که در تظاهرات خیابانی تجربه داشتند، به مردم پیوستند. تاخیر آنها در همراهی با جنبش مردمی، خود گواه بیگانگی با آرمانهای ملی و تحلیل های اشتباه در باره جنبش و سیاست های

دولت مصدق بود. این امر بعد ها در آسیب شناسی رفتار حزب توده، اشتباهی بزرگ تلقی شد و در نقدهای درون حزبی دلایل بروز چنین رفتاری «اشتباهات و نقایص کار رهبری حزب» ارزیابی گردید (اسناد و دیدگاهها، ۱۳۶۰: ۳۸۱؛ پوریا، ۱۳۹۶، ۴۱۶).

با وجود کنش دیر هنگام توده ای ها در همراهی با مردم، آنها برای بهره بردن از فرصت پیش آمده، کوشیدند نقششان را در مبارزه پررنگ کنند. به همین منظور با محوریت دادن به اعلامیه جمعیت ملی مبارزه با استعمار، آن را عامل حضور مردم در صحنه دانستند. بی آنکه به فراخوان نمایندگان نهضت ملی در مجلس که مردم را به تعطیل عمومی و اعتصاب و تظاهرات در روز سی تیر دعوت کرده بودند، اشاره ای بکنند. از همین رو روزنامه دثر در سی تیر اطلاعیه مبنی بر تعطیلی و تظاهرات را صرفاً در حد خبر درج کرد بی آنکه اظهار نظری بکند یا در برپایی تظاهرات و اعتصاب ها اعلام آمادگی کند (دژ، ۱۳۳۱، ش ۶۱۱: ۱). به گفته انور خامه ای (۱۳۷۲: ۹۵۲) حزب توده حتی برای حفظ ظاهر نیز فراخوان نمایندگان نهضت ملی را تأیید نکرد و اعضای حزب را به پیروی از آن فرانخواند.

با اینهمه حزب توده خود را سازمانده اصلی قیام می دانست و به منظور برجسته کردن نقش، قدرت سازماندهی و آشنایی اش به نبردهای خیابانی را به رخ می کشید. حزب مدعی بود تعطیل کردن کارخانه ها و دانشگاهها و به میدان آوردن کارگران و دانشجویان در نتیجه فعالیت توده ای ها بود و تنها به واسطه حضور حزب در سی تیر بود که این روز به عنوان قیام ملی در تاریخ ثبت شد و «آشکارا مهر و نشان توده ای خورد» (جوانشیر، ۱۳۵۹: ۲۱۰، ۲۰۷-۲۰۶) در اینجا باید خاطر نشان کرد که با تشکیل دولت مصدق، مخالفان سیاسی همواره با متهم کردن دولت به دادن آزادی عمل به گروه های چپ، نقش آفرینی توده ای ها و سیطره چپها را هشدار می دادند و همین امر دست آویزی برای مخالفت آنان با دولت بود. بر پایه چنین رویکردی در سی تیر حاکمیت سیاسی، حضور توده ای ها در تظاهرات را بهانه و دستور تیراندازی به مردم را صادر کرد. همچنین گفته شد که قوام از جراید خواسته تا هشدار بدهند که «توده ای ها امروز جریان را در دست دارند و... مامورند که در میان شما مقاصد سوء خود را اجرا کنند» (دژ، ۱۳۳۱: ش ۶۱۲، ۲).

در مورد حضور و نقش توده ای ها در قیام سی تیر روایت های گوناگون و گاه متضادی وجود دارد که با بررسی آنها می توان به کُنه واقعیت دست یافت. عده ای نقش آنان را در قیام انکار کردند و حضورشان در سی تیر را نادیده انگاشتند. شمس قنات آبادی رهبر جمعیت مسلمانان مجاهد و ناصر تکمیل همایون از فعالان قیام سی تیر از آن جمله

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کوروش سالاری و دیگران) ۲۴۵

اند. قنات آبادی با رد نقش حزب توده در سی تیر، کمیته تمرکز مبارزات ملی را برپاکننده تظاهرات و اعتصابات و هدایتگر مردم دانست (باختر امروز، ۱۳۳۱: ش ۸۶۷، ۶-۷). تکمیل همایون نیز ادعای حزب توده در نقش داشتن در سی تیر را اشتباه خواند. اما در «چند روز دعوی مردم و قوام» نقش توده ای ها را منکر نشد (تکمیل همایون، ۱۳۸۷: ۸۶).

در این میان برخی چون محمود کاشانی (فرزند آیت الله کاشانی) به حضور توده ای ها در روز سی تیر اذعان کرد. اما مشارکت آنها را زمانی دانست که جنبش مردمی در آستانه پیروزی و قوام در صدد استعفا بود و از آن پس یعنی بعد از ظهر سی تیر حزب توده به اعضای خود دستور داد که به جنبش بپیوندند (کاشانی، ۱۳۵۹: ۵۹). سپهر ذبیح (سردبیر سیاسی روزنامه باختر امروز) نیز که خود از ناظران وقایع آن دوران بود، توده ای ها را از عناصر اصلی قیام سی تیر دانست که با سلطه بر خیابانها و سر دادن شعار بر ضد شاه و ارتش با هدف تاسیس رژیم جمهوری کوشیدند تا قیام را به شورشی عمومی تبدیل کنند و با شعار «مرگ بر شاه، ماحمهوری توده ای می خواهیم» تا پاسی از شب با مخالفانشان چون اعضای حزب زحمتکشان ملت ایران به زدو خورد پرداختند (ذبیح، ۱۳۷۰: ۱۰۲-۹۹).

حضور توده ای ها در قیام سی تیر را نمی توان انکار کرد اما چرایی واگرایی و همراهی نکردنشان با جنبش (به طور عام) و در حاکمیت چند روزه قوام (به طور خاص) مطرح است که از چند جنبه می توان آن را بررسی کرد: از منظر کلی، جنبه نخست سیطره ایدئولوژی بر گفتار و رفتار توده ای ها بود که در چارچوب آن هر تحول و اتفاقی سنجیده می شد و پایه ارزیابی شان قرار می گرفت. مفهوم همبستگی و دفاع از منافع ملی در نگاه آنان مبتنی بر آموزه های خشکی بود که سبب دوری شان از جهان واقع می شد. از نظرگاه مارکسیسم کلاسیک جریان ملی گرایی، پدیده ای بورژوازی بود و جبهه ملی که این جریان را نمایندگی می کرد، جریانی وابسته به «بورژوازی و ملاکین لیبرال» معرفی می شد. حزب با تعابیری چون «عوام فریبان»، «آخرین تیرهای ترکش استعمار»، «جریان دروغین رفرمیستی» (بسوی آینده، ۱۳۲۹، ش ۱۲۱: ۴، ش ۱۷۴: ۴؛ گذشته چراغ راه آینده است، ۱۳۵۵: ۵۴۶) می کوشید به آن وجهه ای غیر ملی و وابسته به امپریالیسم بدهد و موفقیت هایش را ناچیز بشمرد. همچنین کوشش های مصدق را که نماد این جریان بود، در استیفای حقوق مردم به «بازی نفتی» فرو می کاست (بسوی آینده، ۱۳۳۰: ش ۴۶۶، ۴). این جنبه ای مهم بود که مانع همگرایی و پیوند حزب با جریان ملی گرایی بود.

جنبه دیگر، بدست گرفتن رهبری مبارزه از سوی جبهه ملی بود که عرصه را از حزب ربود و پیشاهنگ واقعی مبارزه در عرصه سیاسی شد. امری که سخت برای توده ای ها گران آمد و سالها شعار آنان مبنی بر رهبری مردم را بر باد داد. آنان نمی توانستند این واقعیت را بپذیرند که تشکل دیگری قادر به بسیج و هدایت مردم و ایجاد تحول در عرصه داخلی و دگرگونی در مناسبات خارجی باشد. لذا سیادت یا حتی قدرت رقابت در مقابل جبهه ملی را از دست داد و این سویه ای قدرتمند بود که طی جنبش مردم نمود عینی داشت.

اما وابستگی به شوروی و تعیین خط مشی سیاستهای آن از سوی حزب کمونیست شوروی، اهمیت بیشتری در انفعال حزب داشت. شوروی در جریان جنبش ملی شدن نفت شیوه بی طرفی اتخاذ کرد نه از آن حمایت کرد و نه مخالفت. این امر رهبری حزب را دچار انفعال کرد. بی شک اگر حزب اجازه مشارکت در جنبش را داشت، می توانست با داشتن هزاران عضو و مقادیر زیادی سلاح تعیین کننده باشد (خامه ای، ۱۳۷۲: ۹۵۵؛ اسکندری، ۱۳۶۸: ۱۳۰). لذا در حاشیه قرار گرفت و به تخریب رهبران ملی جنبش پرداخت.

در این میان فرصت طلبی و سودای قدرت حزب جنبه دیگری بود که رهبری حزب را از نقش آفرینی در جنبش بازداشت. حزب که در تکاپوی چیرگی بر امور، همواره تحولات سیاسی را می پایید، با روی کار آمدن قوام بار دیگر چون سال ۱۳۲۵ فرصت تحقق رویای دست یافتن به قدرت را با ورود به کابینه قوام فراهم دید. سابقه وزارت سه عضو حزب در دولت قوام در دوره حکومت فرقه دموکرات آذربایجان، حزب را واداشت این بار نیز چون گذشته با آن مشارکت کند. حزب که تصور می کرد دولت قوام پایدار خواهد بود، با وی به مذاکره پرداخت اما به توافق نرسید (ارسنجان، ۱۳۶۶: ۵۲؛ یوسفی زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۳). به این ترتیب رهبری حزب در بازآفرینی نقشش در دولت قوام ناکام ماند. این اقدام را می توان نبود «درک درست» و «نزدیک بینی سیاسی رهبری حزب» دانست که به رغم «وعده های بی پشتوانه قوام» در سالهای ۱۳۲۴ و ۱۳۲۵ فریب او را خورد و به آن دل بست (امیر خسروی، ۱۳۷۵: ۳۱۹). در تناقض با آن گزارشی دیگر از تلاش قوام برای گفتگو با حزب حکایت دارد (پوریا، ۱۳۹۶: ۴۱۶) که می تواند گویای فرصت طلبی قوام در همراه کردن حزب نیز باشد.

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کوروش سالاری و دیگران) ۲۴۷

این جنبه های مختلفی بود که می تواند پاسخی به نپوستن حزب به جنبش باشد. اما چرایی حضور توده ای ها در سی تیر را از یک منظر می توان تحلیل کرد و آن اینکه همراهی این دسته از توده ای ها با مردم در سی تیر، فارغ از اغراض سیاسی نبود. آنان در پی دریافت نشانه های پیروزی جنبش، تاخیر در پیوستن به مردم را جایز ندانستند و وارد صحنه شدند. بی شک هدفشان همسویی با مردم نبود. آنان جنبش را مجرای می دانستند تا پس از پیروزی قیام مردم که در آستانه آن قرار داشتند، از مزایای آن بهره مند شوند و بر امور سیادت یابند (باختر امروز، ۱۳۳۱: ش ۸، ۸۶۷). به همین دلیل به گفته انور خامه ای (۱۳۷۲: ۹۵۴) پس از آگاهی از سقوط دولت قوام، خود را پیشاهنگ قیام سی تیر معرفی کردند و به خرابکاری پرداختند. نکته دیگری نیز می توان به گفته های پیشین افزود و آن اینکه قیام مردم در سی تیر فرصتی مناسب برای توده ای ها بود تا شعارهای ضد آمریکایی سر دهند. لذا برای مبارزه با امپریالیسم با ملی گراها همراه شدند تا با نزدیک شدن به آنان مستشاران آمریکایی و «جاسوسان اصل چهار ترومن» را از کشور اخراج کنند. پیش تر نیز در ۲۳ تیر ۱۳۳۰ ورود هریمن را بهانه کرده و تظاهرات ضد آمریکایی برپا کرده بودند. این نکته ای بود که وزارت خارجه آمریکا و نیز جراید و مفسران انگلیسی و آمریکایی در همان زمان آن را برجسته کردند و با تیرئه کردن ملی گراها از دشمنی با آمریکا، کمونیستهای ایران را عامل سقوط دولت قوام دانستند. مفسران غربی با ناچیز خواندن تعداد ملی گراها و پر شمار بودن توده ای ها در میتینگهایی که در سالگرد قیام سی تیر بر پا می شد، بر آن بودند سلطه کمونیستها و نفوذ شوروی را در ایران یادآور شوند و بر هراسی که دول غرب از سیطره چپا بر منطقه و از جمله ایران داشتند، تاکید ورزند (اسنادی از قیام سی تیر ۱۳۳۱، ۱۳۸۲: ۳۰۷-۳۰۸، ۳۱۵، ۳۱۸-۳۱۹، ۳۲۵-۳۲۶، ۳۴۱).

باید خاطر نشان نمود که رهبری حزب نقشی در قیام سی تیر نداشت و توده ای هایی که از مصدق حمایت کردند و به قیام سی تیر پیوستند، بدون اجازه رهبری حزب و به صورت کاملاً خودجوش بود. از ۲۸ تیر جمعیت ملی مبارزه با استعمار با انتشار اعلامیه، حمایتش را از مصدق اعلام کرد و در سی تیر به قیام پیوست بی آنکه دستور یا رهنمودی از سوی حزب داشته باشد. در واقع عده ای از بدنه حزب مخالف سیاست رهبری حزب بودند و بر حمایت از مصدق اصرار داشتند (کشاورز، ۱۳۸۰: ۲۵۳؛ امیرخسروی، ۱۳۷۵: ۳۱۹-۳۲۰، ۳۲۲).

در مورد اعلامیه جمعیت ملی مبارزه با استعمار گفته شده نویسنده آن کیانوری بوده و این در واقع چراغ سبز رهبری حزب برای همکاری با ملی گراها بوده است. حتی اگر این گونه باشد رهبری حزب فراتر از آن اقدام نکرد و تنها ساعاتی پس از آغاز قیام سی تیر توسط یکی از اعضای کمیته ایالتی تهران از مایه آگاه شد و با نیروی اندک به توده ای هایی که خودجوش در خیابانها بودند، پیوست. تعداد توده ای هایی که در سی تیر در خیابانها بودند، حدود سی درصد کل نیروهای کمیته ایالتی را شامل می شدند (امیرخسروی، ۱۳۷۵: ۳۲۴-۳۲۱) بنابراین ادعای کیانوری (۱۳۷۲: ۲۴۳-۲۴۲) مبنی بر مطلع کردن شبکه حزبی و انتشار اعلامیه برای شرکت توده ای ها در تظاهرات در پیش از ظهر سی تیر صحت ندارد. در صورت وجود چنین اعلامیه ای قطعاً نشریه های حزب آن را بازتاب می دادند و در باره آن قلمفرسایی می کردند. اما در هیچ یک از این نشریه ها نمی توان نشانی از آن یافت.

حضور توده ای ها برای فعالان جنبش به منزله خطر و هشدار بود که مبادا جنبش به مسیر دیگری سوق داده شود. حضور آنان موجب «ناسالم» شدن قیام شده بود و با شعار «مرگ بر قوام، قصاب آذربایجان» می خواستند ساقط کردن فرقه دموکرات را یادآوری کرده و جنبش را به سمت اهدافشان منحرف کنند (نراقی، ۱۳۸۷: ۱۱۳). توده ای ها با مسلط شدن بر خیابانها در ساعات بعد از ظهر، قصد داشتند قیام را به شورش عمومی بر ضد شاه و برپایی جمهوری توده ای تبدیل کنند و از «آب گل آلود به نفع خود ماهی بگیرند» (باختر امروز، ۱۳۳۱: ش ۸، ۸۶۷). از همین رو اعضای جبهه ملی که نگران تحریکات حزب توده بودند، با شاه ملاقات کردند و سوء استفاده توده ای ها از اوضاع آشفته را به شاه تفهیم کردند و خواستار عزل قوام شدند. شاه ناگزیر به شرط آنکه او را مستقیم درگیر وقایع سی تیر نکنند، پذیرفت. در پی آن اعضای حزب زحمتکشان ملت ایران با موافقت میانه روهای جبهه ملی با حمله به توده ای ها موفق شدند آشوب آنان را خنثی کنند (ذبیح، ۱۳۷۰: ۱۰۲-۹۷).

اما توده ای ها برای جبران مافات، از فردای سی تیر میتینگها و راه پیماییهایی را برگزار کردند. از جمله میتینگی که جمعیت ملی مبارزه با استعمار در سوم شهدای سی تیر در میدان سپه برگزار کرد. حزب توده برای اثبات هرچه بیشتر نقشش در قیام، مدعی شد که در میتینگ میدان سپه یکی از پسران کاشانی، موافقت پدرش را با پیشنهاد حزب مبنی بر تشکیل جبهه متحد ضد استعمار اعلام کرد (دژ، ۱۳۳۱: ش ۶۱۳، ۴، ۱؛ کیانوری، ۱۳۷۲:

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کورش سالاری و دیگران) ۲۴۹

۲۴۳). این ادعا از سوی مصطفی کاشانی و نیز حزب ایران رد شد. ادعای دیگر حزب نیز مبنی بر پیوستن حبیب الله پرمان افسر توده ای و فرمانده تانک در سی تیر به مردم، عاری از واقعیت بود و پرمان خود بعدها اذعان داشت که او در آن زمان توده ای نبود و بعدها عضو حزب شد (امیر خسروی، ۱۳۷۵: ۳۳۶-۳۳۴).

موضع گیری حزب پس از پیروزی قیام در مورد دولت مصدق نیز دو گانه و مغرضانه بود. ادعای رهبری حزب مبنی بر تصحیح نظرش در مورد مصدق و اینکه او تنها «نیروی واقعی خلق» بود که از آن پس از وی پشتیبانی کرد (اسناد و دیدگاهها، ۱۳۶۰: ۳۲۱-۳۲۰؛ اسکندری، ۱۳۶۸: ۱۳۰)، با دستورهایی که پس از پیروزی قیام بر ضد دولت مصدق صادر کرد، در تناقض است. همین امر موجب شکاف در میان حزب و انشعاب دسته هایی از اعضا به ویژه کارگران شد که حاضر به اجرای دستورهای رهبری حزب نبودند (چپ در ایران به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۰: ۱۴۷).

۶. نتیجه گیری

نهضت ملی شدن صنعت نفت و نیز قیام سی تیر آزمونی راستین برای دستگاه رهبری حزب توده بود، تا ماهیت واقعی آن را نشان دهد. حزب در بیش از یک دهه فعالیت در عرصه سیاسی ایران و ادعای تشکل خلقی بودن، در جریان نهضت آشکارا در تناقض با خواسته های ملی گام برداشت. اختلاف جناحی در درون رهبری، سیاست راهبردی حزب را در قبال دولت مصدق دچار خطا کرد و از همین رو فرصت همراهی با مردم را از دست داد. در قیام سی تیر نیز ادعای رهبری حزب مبنی بر دعوت توده ای ها برای حضور در این روز واقعیت نداشت و توده ای هایی که به مردم پیوستند به صورت خود جوش و بدون رهنمودی از سوی رهبری حزب بود. آنان برخلاف مردم که هوشمندانه و سریع وارد عمل شده و سیر تحولات سیاسی را تغییر دادند، به دنبال مردم در روز سی تیر حضور یافتند و با اغراض سیاسی و چیره گی بر امور در پی بهره مندی از ثمره پیروزی مردم برآمدند. عملکرد منفعلانه حزب ریشه در وابستگی به بیگانه و تنگناهای فکری دستگاه رهبری از یک سو و باختن عرصه سیاسی به رقیب (جبهه ملی) و سود جویی و بهره مندی از فرصت (در نزدیکی به قوام) از سوی دیگر داشت. بنابراین کوشش حزب برای سهم کردن خود در قیام، به رغم تلاش و قلب واقعیت ها به ثمر نشست و ماهیت این سازمان غیر ملی هرچه بیشتر برای مردم آشکار شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. اشرف نظری و عطارزاده، ۱۳۹۱.
۲. طالع، ۱۳۸۸.
۳. مکی، ۱۳۶۶.
۴. فردوسی‌ان، ۱۳۸۰-۱۳۷۹.
۵. امیر خسروی، ۱۳۷۵.
۶. برای متن قانون اجرای ملی شدن نفت- اسناد نفت، ۱۳۳۰: ۶۸-۶۹.

7. Anglo-Persian Oil Company

۸. اینکه اعلامیه را چه کسی نوشته روایت‌های مختلفی وجود دارد. عده‌ای نگارش آن را به احمد علی سپهر معروف به مورخ الدوله نسبت می‌دهند. آنها معتقدند او زمامی که در دولت قوام در ۱۳۲۴ وزیر بود، از سوی قوام بازداشت و به کاشان فرستاده شد. به همین دلیل به تلافی آن روزها اعلامیه تند و تحریک برانگیز را نوشت تا از قوام انتقاد بگیرد (خلیلی، ۱۳۸۷: ۴۲؛ ارسنجانی، ۱۳۶۶: ۳۵). اما برخی معتقدند اعلامیه را خود قوام نوشت و با مصرعی از شعر منوچهری آن را پایان داد (سمیعی، ۱۳۸۷: ۹۸؛ سجادی، ۱۳۸۷: ۱۲۱).

۹. حزب توده کوشید ارتباط میان واگذاری امتیاز نفت شمال به شوروی و ملی شدن صنعت نفت را نفی کند و آن را تصویری باطل بداند. حزب وانمود می‌کرد واگذاری نفت شمال به شوروی، تناقضی با ملی شدن نفت نداشت به این دلیل که شوروی به حاکمیت ملی ایران احترام می‌گذاشت. ضمن آنکه چند سال پیش با واگذاری نفت به شوروی مخالفت شده و دیگر نفت شمالی نیست تا حزب برای چنین مسئله‌ای بکوشد. (مهرگان ۱۳۶۰).

10. William Averell Harriman

۱۱. در تظاهرات ۱۴ آذر ۱۳۳۰ دانشجویان و دانش‌آموزان وابسته به حزب توده در ظاهر به بهانه خواست‌های صنفی اما در اصل برای ایجاد ناآرامی و تنش راهپیمایی کردند که به زدو خورد انجامید (چپ در ایران به روایت اسناد ساواک: سازمان جوانان حزب توده، ۱۳۸۰: ۸۹-۸۶).

کتاب‌نامه

- آوانسیان، اردشیر (۱۳۷۸) *خاطرات سیاسی*، به کوشش علی دهباشی، تهران: شهاب ثاقب و سخن.
- اسکندری، ایرج (۱۳۶۸) *خاطرات سیاسی*، به کوشش علی دهباشی، تهران: علمی.
- اسناد نفت* (۱۳۳۰) تهران: پویان.

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کوروش سالاری و دیگران) ۲۵۱

- اسناد و دیدگاه‌ها (۱۳۶۰)، تهران: حزب توده ایران.
- اسنادی از قیام سی تیر ۱۳۳۱ (۱۳۸۲) تهران: مرکز اسناد ریاست جمهوری.
- اشرف نظری، علی و عطارزاده، بهزاد (تابستان ۱۳۹۱) «نظریه‌ی بسیج منابع و تبیین کنش جمعی در قیام سی تیر سال ۱۳۳۰» پژوهش‌های انقلاب اسلامی، (۱)، ۷۰-۲۹.
- ارسنجانی، حسن (۱۳۶۶) *یادداشت‌های سیاسی*، تهران: هیرمند.
- امیر خسروی، بابک (۱۳۷۵) *نظر از درون به نقش حزب توده ایران (نقدی بر خاطرات نورالدین کیانوری)*، تهران: اطلاعات.
- پوریا، ارسلان (۱۳۹۶)، *کارنامه مصدق و حزب توده*، تهران: ققنوس.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۸۷) «*قوام داعیه مدرنیسم داشت*» یادآور، ۱ (۲)، ۸۳-۸۷.
- جوانشیر، ف.م (۱۳۵۹) *تجربه ۲۸ مرداد: نظری به تاریخ جنبش ملی شدن نفت ایران*، تهران: حزب توده ایران.
- چپ در ایران به روایت اسناد ساواک: سازمان جوانان حزب توده (۱۳۸۰) کتاب نهم، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- خامه‌ای، انور (۱۳۷۲) *خاطرات سیاسی*، تهران: گفتار.
- خلیلی، احمد (۱۳۸۷) «*آقا پیش از هر کسی قوام را می شناخت*» یادآور، همان، ۳۹-۴۴.
- ذبیح، سپهر (۱۳۷۰) *ایران در دوران مصدق: ریشه‌های انقلاب*، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: انتشارات عطایی.
- سجادی، رضا (۱۳۸۷) «*از دست مردم فرار کردم*» یادآور، همان، ۱۱۸-۱۲۲.
- سمیعی، احمد (۱۳۸۷) «*دلایل استعفای مصدق را باید در خود او جست*» یادآور، همان، ۹۵-۱۰۰.
- روحانی، فواد (۱۳۵۲) *تاریخ ملی شدن صنعت نفت ایران*، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- طالع، هوشنگ (۱۳۸۸) *روز سی تیر میدان بهارستان*، لنگرود: سمرقند.
- فاتح، مصطفی (۱۳۵۸) *پنجاه سال نفت ایران*، تهران: پیام.
- کاشانی، محمود (۱۳۵۹)، *قیام ملت مسلمان ایران*، ۳۰ تیر ۱۳۳۱.
- کامبخش، عبدالصمد (۱۳۶۰) *شمه‌ای در باره تاریخ جنبش کارگری ایران*، تهران: حزب توده ایران.
- کشاوری، فریدون (۱۳۸۰) *خاطرات سیاسی*، به کوشش علی دهباشی، تهران: آبی.
- کیانوری، نورالدین (۱۳۷۲) *خاطرات نورالدین کیانوری*، تهران: اطلاعات.
- گذشته چراغ راه آینده است (۱۳۵۵)، تهران: جامی.
- مصدق، محمد (۱۳۶۵) *خاطرات و تالمت دکتر محمد مصدق*، تهران: علمی.

۲۵۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

- مکی، حسین (۱۳۶۶) *وقایع سی‌ام تیر ۱۳۳۱*، تهران: علمی.
- موحد، محمد علی (۱۳۷۸) *خواب آشفته نفت: دکتر مصدق و نهضت ملی ایران*، ج ۱، تهران: کارنامه.
- مهربان، رسول (۱۳۶۱) *گوشه‌هایی از تاریخ معاصر ایران*، آلمان: عطارد.
- مهرگان، حیدر (۱۳۶۰) «نظری به تاریخ جنبش ملی شدن نفت در ایران و نقش حزب توده ایران در این جنبش» اسناد و دیدگاه‌ها، تهران: حزب توده ایران.
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۷) *مصدق، سال‌های مبارزه و مقاومت*، تهران: رسا.
- نراقی، احسان (۱۳۸۷)، «برگرداندن مصدق اشتباه بود»، یادآور، همان.
- والترز، ورنون (۱۳۶۹)، *مذاکرات مصدق و هریمن*، ترجمه شمس‌الدین امیرعلایی، تهران: میترا.
- یوسفی زاده، محمد علی (۱۳۸۷)، «سی تیر تنها محصول اعلامیه بود» یادآور، همان، ۱۰۱-۱۰۴.

روزنامه‌ها

- آخرین نبرد (۲۵ آذر ۱۳۳۰)، شماره ۱۷.
- آدینه (به جای شهباز)، (۷ شهریور ۱۳۳۱)، شماره ۳۰۰.
- اطلاعات (۱۲ خرداد ۱۳۳۱)، شماره ۷۸۲۴.
- (۱۴ تیر ۱۳۳۱) شماره ۷۸۴۹.
- (۱۵ تیر ۱۳۳۱) شماره ۷۸۵۰.
- (۱۸ تیر ۱۳۳۱) شماره ۷۸۵۳.
- (۲۱ تیر ۱۳۳۱) شماره ۷۸۵۴.
- (۲۳ تیر ۱۳۳۱) شماره ۷۸۵۷.
- (۲۶ تیر ۱۳۳۱) شماره ۷۸۶۰.
- (۲۸ تیر ۱۳۳۱) شماره ۷۸۶۱.
- باختر امروز (۲۱ تیر ۱۳۳۱) شماره ۸۵۹.
- (۲۸ تیر ۱۳۳۱)، شماره ۸۶۵.
- (۲۹ تیر ۱۳۳۱) شماره ۸۶۶.
- (۳۱ تیر ۱۳۳۱) شماره ۸۶۷.
- بسوی آینده (۳ مهر ۱۳۲۹)، شماره ۱۲۱.
- (۸ آذر ۱۳۲۹) شماره ۱۷۴.
- (۱۸ اردیبهشت ۱۳۳۰) شماره ۲۶۵.
- (۲۴ اردیبهشت ۱۳۳۰)، شماره ۲۶۹.

نقش و عملکرد حزب توده در قیام سی تیر ۱۳۳۱ (کورش سالاری و دیگران) ۲۵۳

----- (۲۵ اردیبهشت ۱۳۳۰) شماره ۲۷۰.

----- (۲۹ اردیبهشت ۱۳۳۰) شماره ۲۷۳.

----- (۲۳ مرداد ۱۳۳۰) شماره ۳۴۲.

----- (۲۵ دی ۱۳۳۰) شماره ۴۶۶.

حزب ملت ایران (۲۹ تیر ۱۳۳۱)، شماره ۸۶.

دژ (۲۷ تیر ۱۳۳۱)، ش ۶۰۹.

--- (۲۹ تیر ۱۳۳۱) شماره ۶۱۰.

--- (۳۰ تیر ۱۳۳۱) شماره ۶۱۱.

--- (۳۱ تیر ۱۳۳۱) شماره ۶۱۲.

--- (۱ مرداد ۱۳۳۱) شماره ۶۱۳.

شهباز (۲۴ آذر ۱۳۳۰) شماره ۹۵.

--- (۲۶ تیر ۱۳۳۱)، شماره ۲۶۵.

--- (۲۸ تیر ۱۳۳۱) شماره ۲۶۶.

--- (۲۹ تیر ۱۳۳۱) شماره [۲۶۷].

فرمان تاریخ (به جای نوید آینده)، (۲۲ آذر ۱۳۳۰)، شماره ۶۰.

کیهان (۲۸ تیر ۱۳۳۱)، شماره ۲۷۵۹.

نوید آینده (۴ اسفند ۱۳۲۹) شماره ۱۴.

----- (۶ اسفند ۱۳۲۹) شماره ۱۵.

----- (۲۸ اسفند ۱۳۲۹) شماره ۲۲۸.

----- (۲۵ تیر ۱۳۳۱) شماره ۶۰۷.

----- (۲۶ تیر ۱۳۳۱) شماره ۶۰۸.

پایان نامه

فردوسیان، حمیدرضا (۱۳۸۰-۱۳۷۹) *اندیشه سیاسی و روش حکومت دکتر محمد مصدق*، استاد راهنما (صادق زیبا کلام)، استاد مشاور (ناصر تکمیل همایون).